

ZNAČENJE ŠKOLSKIH VRTOVA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ U VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

MEANING AND IMPORTANCE OF SCHOOL GARDENS IN NORTHERN CROATIA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Mira Kolar-Dimitrijević
Zagreb, Croatia
mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno/Received: 10. 9. 2014.
Prihvaćeno/Accepted: 11. 12. 2014.
Pregledni rad
Review
UDK / UDC 94 (497.5) 630.6 Sjeverna Hrvatska

Sažetak

Od prosvjetiteljstva u 18. stoljeću tj. od vladanja carice Marije Terezije možemo pratiti angažiranje države u domeni kulture, prosvjete, uprave i gospodarstva. Paralelnost i istovremenost osnivanja škola u Hrvatskoj i naredbi da se njeguje svilarstvo upućuje da su đaci bili uključeni u njegovanje svilarstva i stoga je razvoj svilarstva i razvoj škola tekao paralelno sve do ukidanja svih tragova feudalizma i apsolutizma i postavljanja države na nove temelje građanskog društva. Školski vrtovi imaju u drugoj polovici 19. stoljeća brojne zadaće, ali zanemaruju svilarstvo u korist voćarstva i vinogradarstva. U školskim vrtovima djeca su naučila promatrati i rješavati probleme a nosili su kući i sadnice u vremenu banovanja Ivana Mažuranića koji je dao tiskati udžbenike koji su bili vrlo korisni u vrtlarstvu, pčelarstvu i drugim praktičnim naukama, a za tim su se povodile i novine.

Narodne škole u svom programu od 1861. imaju vrtlarstvo kao predmet. Ono u Mažuranićevom zakonu od 1874. dobiva važno mjesto i kroz osnivanje građanskih škola, a njeguje se kao poseban predmet i na učiteljskim školama, a to je potvrđeno i u Khuenovom školskom zakonu od 1888. godine.

S većim ili manjim intenzitetom školski vrtovi se njeguju sve do Prvoga svjetskog rata, imajući dobar uspjeh na polju vinogradarstva, voćarstva, cvjećarstva i vrtlarstva, istovremeno u Hrvatskoj što se može pratiti preko školskih Spomenica.

Ključne riječi: školski vrtovi, povijest, Hrvatska

Key words: school gardens, history, Croatia

1. UVOD

Danas su školski vrtovi ukras i ponos mnogih škola u Hrvatskoj i poslije 1990. organiziraju se natjecanja za najljepši školski vrt što su s velikom radošću prihvatila djeca u čitavoj Hrvatskoj, specijalizirajući svoje vrtove za uzgoj određenih povrtnih kultura. To je svakako utjecalo i na osnivanje urbanih vrtova u gradovima zadnjih godina koji ljude približavaju prirodi i čine ih manje nesretnima u našem turbulentnom vremenu spajajući korisno s ugodnim jer urod od tih vrtova često pomaže u prehrani obitelji.

No povijest vrtova kako crkvenih tako i plemićkih vrlo je stara, pa u Hrvatskoj ima dugu tradiciju koju možemo pratiti od vrtova dubrovačkih ljetnikovaca, a po dokumentima od dalmatinskih poljoprivrednih akademija Garanjina i drugih dalmatinskih velikaša u Splitu i Trogiru, a u Zadru je u Grimanijevoj utvrdi vojni komandant grada Welden podigao perivoj koji se danas naziva po kraljici Jeleni. Gradski vrtovi podižu se na mjestu vojnih vježbališta i u vojnoj krajini a društva za poljepšanje gradova natječu se u što ljepšem uređenju svojih mjesta na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Arboretum u Trstenu kraj Dubrovnika po-

tječe iz 1498. i taj perivoj Vučetića Gocea bio je stariji od mnogih talijanskih i renesansnih vrtova crkvene i državne elite, i danas o njemu vodi brigu Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Ništa manje nisu značajni vrtovi biskupa, župnika i crkvenih redova. Danas je slabo poznato da je sportsko igralište i bazen Šalata dobila ime od vrta biskupa Josipa Galjufa iz 18. stoljeća.¹ No ovi veliki vrtovi nisu poučavali djecu u uzgoju određenih kultura u određenom kraju. Za to su poslužili školski vrtovi stoga njihovo postojanje možemo pratiti paralelno s osnivanjem škola. Školski vrtovi imali su ulogu praktične nastave, ali su služili i kao »pokušališta« tj. pokusni vrtovi gdje su se uz pomoć dječjih ruku ispitivale mogućnosti uzgoja određenih kultura u nekom kraju, te vidimo da se je tijekom druge polovice 18. a osobito tijekom cijelog devetnaestog stoljeća mnogo eksperimentiralo u traženju najboljih rješenja. Djeca su sadila, zalijevala, promatrala rast biljaka, brala plodove i sve to znanje odnosila u svoje domove. To je imalo dalekosežne posljedice. Ono što djeca nauče u djetinjstvu ostavi traga na čitavom njihovom životu.

2. ŠKOLSKI VRTOVI DO 1848. GODINE

Prvi vrtovi obrađivani radom djece kod nas nisu bili s povrtnim kulturama, već su bili posvećeni uzgoju dunda kao hrane za gusjenice koje su proizvodile svilu i koja se u našim krajevima počela uzgajati jako davno.² Svila se koristila kod ukrašavanja svećeničkog ruha i inventara a u barokno vrijeme carice Marije Terezije svilena odjeća bila je glavna odjeća plemstva i svećenstva. Trebalo je mnogo svile, a ona uvozna je bila vrlo skupa. Stoga je carica, milom ili silom uvodila svilarstvo u naše krajeve kao poljoprivrednu granu pozivajući se na izvjesnu svilarsku tradiciju u mletačkom dijelu Dalmacije, gdje su postojale poljoprivredne akademije po uzoru na talijanske poljoprivredne škole već krajem 17. stoljeća.³ Vrtovi i perivoji dalmatinskih gospara zadivljivali su austrijski dvor koji je upravljao i velikim dijelom Dalmacije. Carica je odlučila prisiliti stanovništvo sjeverne Hrvatske da i ono počne uzgajati svilu, te je naredbama odredila sadnju dudova i onda uzgoj svilaca. Prvo je to pokušala u Varaždinskoj županiji naredivši da se osnivaju škole i računajući da će djeca tih škola brati dudovo lišće u vrijeme kada svilci trebaju silno mnogo hrane. Međutim već u samom početku Solenghi je naišao na probleme. Škole su osnivali plemići na svojim posjedima, a zagorsko plemstvo i nije baš raspolagalo velikim kapitalima, te je ova naredba izazivala nezadovoljstvo i plemstva i djece koja su morala prekinuti nastavu u ionako malobrojnim i malim školama kako bi hranila proždrljive svilene gusjenice. Djelomično je i buna 1755. izazvana otporom seljaka da se njihova djeca i oni bave ovim poslom. Stoga je carica odlučila da svilarstvo protegne na područje slavonskih županija a preko Varaždinske vojne krajine i na područje Slavonije. Ona je zapravo svilarstvo stavila u program osnovnih škola i to onih narodnih koje je osnivala i koje su obavezno morala pohađati muška i ženska djeca koja su imala praznike tek krajem kolovoza kada je završio proces uzgoja dudovog svilca i kada su kokoni otpremeni na preradbu u predionice. Trivijalne, carske škole koje su školovale dječake za vojna zanimanja nisu bile u istom obimu uključene u obavezu njegovanja svilarstva, pa ovo dvojstvo škola na području vojnih krajina nalazimo se do Napoleonskih ratova. Nema nikakve sumnje da su osnovno školstvo i svilarstvo i Hrvatskoj povezani.

Organizirana društva imaju većinom organiziranu poljoprivredu kao djelatnost kod kojeg je potreban kolektivni ili zadružni, povezan rad. To se može vidjeti u razvoju antičkih društava, ali primjer Hrvatske je osobito instruktivan jer su habsburški vladari prosvjetitelji, a osobito carica Marija Terezija, uredbama uređivali i školstvo i gospodarstvo. Hrvatska je poslije karlovačkog mira 1699. bila u velikim gospodarskim problemima. Zemlja je bila pusta i oni kojima je bila dodijeljena kao nagrada ili su ju kupili često nisu imali ni sposobnosti ni novčanih sredstava da ju kultiviraju. Ljudi su bili podivljali, pa *Satir iliti divji čovik* Matije Antuna Relkovića govori o primitivnim prilikama u Slavoniji 1762. s time da u drugom izdanju desetak godina kasnije već govori o uspjesima prosvjetiteljstva u poljoprivredi pa se tu spominje i svilarstvo. I *Kućnik* Matijinog sina Stjepana Relkovića, koji je bio svećenik u Vinkovcima, daje savjete

¹ Branko ŠPOLJARIĆ, *Stari Zagreb od vugla do vugla*, Zagreb 2008. Izd. AGM, 186.

² Mira KOLAR, *Povijest svilarstva u Hrvatskoj*, Zagreb 2007, 19-20.

³ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu*, Split 1995., 8 i d.

o obavljanju poljoprivrednih poslova. Oba Relkovića spominju svilarstvo kao spasonosnu granu narodne privrede za naše ljude. Svila je naime u tom vremenu imala visoku cijenu. No uzgoj je bio silno komplikiran i zahtjevan pa u uzgoju dudovog svilca nije bilo sigurne zarade niti stalnosti, a pored toga tijekom uzgoja trebalo je mnogo ruku koje bi donosile svilcima dudovo lišće, a i zdravog i suhog prostora jer je najmanja pogreška upropaštavala čitav posao. Uspjeh svilarstva bio je dakle ovisan o većem kolektivu a u taj posao mogle su se uključiti samo krajiške zadruge odnosno škole. Krajiške zadruge bile su opterećene ratovima pa su škole bile jedina stvarna mogućnost za rješavanje svilarskog problema. Kako bi osigurala svilarstvo kao privrednu granu, a ujedno i sanirala državne financije ugrožene dugotrajnim ratovima, carica Marija Terezija je poduzela veliku reformu u školstvu.

Već 1764. Marija Terezija objavila je *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal - Haupt - und Trivialschulen im sämtlichen Kaiser.- Königlichen Erbländern* osiguravši tako hranioce kokona dudovim lišćem.⁴ Povjerenstvo je pod točkom 10 svojih zadaća imalo uvođenje kulture lana i svilarstva, a pod točkom 2 trebalo je poticati zemljoradnju u Hrvatskoj uz poticanje pčelarstva.⁵ Za razliku od Trivialnih carskih škola koje su bile uzdržavane iz državnog budžeta, normalne škole pripadale su općinama te su učitelji dobivali nagradu uglavnom u naturi. No i ove škole su upravo radi svilarstva bile pod kontrolom Hrvatske dvorske kancelarije, a nadzornik škola bio je jedno vrijeme i Nikola Škrlec, rodnom iz Turopolja. Zbog svilarstva ojačalo je osnovno školstvo u Hrvatskoj, pa su takve škole osnovane 1773. u Karlovcu, Petrinji i Bjelovaru, u Virju 1759., u Vinkovcima 1780., a u tim su mjestima svugdje su osnovane i nakupne filandre ili filatoriji, a u Osijeku i velika prediona svile. Ovi su pogoni radili dulje ili kraće vrijeme ali je uspjeh svilarstva u Hrvatskoj bio neadekvatan trudu osobito učenika koji su radi svilarstva prekidalili u svibnju nastavu kako bi hranili svilce. Pučke škole se nazivaju narodne jer su u funkciji narodnog gospodarstva, a sprega razvoja svilarstva i prvih osnovnih škola, osnovanih po nalogu carice je neupitna.

Hrvatsko kraljevsko vijeće koje je djelovalo u Varaždinu od 1767. bilo je vezano uz rad Trgovačkog povjerenstva osnovanog 1769. koje je okupljalo istaknute poduzetnike kao što su bili grof Franjo Patačić kao predsjednik, Ivan Patačić, grof Petar Sermage, Petar Špišić, Benedikt Arbanas, te grof Nikola Škrlec, prisjednik Povjerenstva i osoba od povjerenja carice Marije Terezije, te kasniji školski nadzornik koji surađuje s nadzornicima Antoniom Tomanijem i Karlom Solenghia, piscem uputa za rad u svilarstvu.⁶ Prema nedovoljno ispitanim podacima uzgoj svilenih čahura prema von Hietzingeru započeo je 1761. na području Slavonije, koja je pripadala pod Varaždinsku vojnu krajinu. Obaveza uzgoja dudovog svilca utvrđena je između 1771. i 1774. i u Banskoj krajini, dakle Petrinji gdje se svilarstvo zahvaljujući Pejakoviću održalo do kraja 19. stoljeća. Barun von Beck, komandant novogradiške pukovnije stavlja početak svilarstva u Slavoniji 1765. godine a to je godina kada se intenzivira i osnivanje novih narodnih škola. Ime Trgovačkog povjerenstva ukazuje da je svilarstvo trebalo poboljšati državni budžet koji je bio u velikim problemima. No narod se nije rado bavio ovom vrlo zahtjevnom i rizičnom proizvodnjom kod koje je trebalo mnogo rada, a uspjeh je bio vrlo upitan. No utjecaj svilarstva za razvoj škola u kojima su svilci i uzgajani jer su to bile jedine veće zgrade osim crkava bio je početak školskih vrtova. Prema popisu iz 1774. u Banskoj civilnoj Hrvatskoj radilo je svega 17 škola, uglavnom s jednim učiteljem a to nije zadovoljavalo caricu koja je htjela mnogo svile.⁷ Stoga carica težište uzgoja svilarstva stavlja na područja krajiških pukovnija i tri slavonske županije. Carica naime nije uspjela nagovoriti hrvatsko plemstvo da se jače angažira u svilolgojstvu. Plemstvo se je radije bavilo staklarstvom, sukmarstvom, keramikom. Platnara grofa Teodora Bathyanija u Ozlju koja je radila od 1768. do 1774., sukna grofa Drašković-a u Trakošćanu koja radi od 1770. do 1776. godine. Tkalačka manufaktura i tvornica papira grofa Ivana Patačića u Vidovcu, sukna grofa Ladislava Erdödyja u Jastrebarskom od 1772. i brojne druge manufak-

⁴ Antun CUVAJ, *Gradja za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I, Zagreb, 1907.* 423

⁵ Ivana HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije. Doktorska disertacija, Zagreb 2009.* 96.

⁶ M. KOLAR, *Povijest svilarstva*, 26.; I. HORBEC, 95.

⁷ I. HORBEC, 113.

ture ne potvrđuju da je plemstvo samoinicijativno posezalo za svilarstvom, pa bi u kontekstu toga trebalo sagledati i dio uzroka bune 1755. godine.⁸ Plemstvo je znalo da se mora mijenjati i prilagoditi novom vremenu, ali ono nije prihvaćalo svilarstvo jer je rizik proizvodnje bio prevelik. Plemstvo u Hrvatskoj zaziralo je od bavljenja trgovinom kao nečasnim zanimanjem, te je tek skupina kandidata za savjetnika Vijeća Ignjat Magdalenić, Petar Sermage i Ladislav Erdödy bila donekle sklona promjenama. Savjetnički položaj je tražio i Juraj Festetić iz Međimurja, a i Franjo Patačić, ali oni, kao prekobrojni savjetnici, nisu dobivali plaću.⁹ Nikola Škrlec je bio sklon jačanju gospodarske veze Hrvatske i Ugarske što je znatno utjecalo zbog njegovog visokog položaja na jačanje mađarskog utjecaja u školama. Suradnju sa svilarstvom odbijali su i skromni Isusovci, pa je to dovelo i do ukidanja njihovog reda u Hrvatskoj. No *Školski red* iz 1752. zalagao se je za obrazovanje u korisnim i praktičnim znanostima a to je tada postao glavni cilj državne obrazovne politike i u nižem školstvu i to je na jedan način bilo isticano do 1848. godine.¹⁰ Od 1764. carica prati statistiku o stanju školstva i broju učenika, a svakako želi više škola sa više učenika kako to pokazuje nova statistika škola iz 1770. godine.¹¹

G. 1774. carica povjerava opatu Johannu Ignazu Felbingeru, augustincu iz Sagana u pruskoj Šleskoj da izradi *Allgemeine Schulordnung*, koji je trebao izjednačiti osnovno školstvo u austrijskim i češkim nasljednim zemljama. Tim je *Općim školskim redom* naređeno da u svakom mjestu gdje postoji župna crkva mora postojati i trivijalna škola koja poučava djecu i u gospodarstvu odnosno ekonomskim predmetima. Taj je red primijenjen samo u zapadnom dijelu Habsburške Monarhije, šireći taj prostor naredbom i na područje Varaždinske vojne krajine. Postojanje raznih vrsta škola smetalo je caricu.¹² *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provinciae eidem adnexas*. iz 1777. trebao je cijelo ugarsko kraljevstvo i njemu pridružene pokrajine podijeliti na okružja. Na temelju ovog dekreta cijela je Ugarska podijeljena na okružja, a Zagreb je postao središte zagrebačkog školskog okružja na čije je čelo postavljen Nikola Škrlec kao vrhovni ravnatelj škola s obavezom da redovito podnosi izvještaje Hrvatskom kraljevskom vijeću i Namjesništvu.¹³ Djeca su morala poći u školu sa 6 godina i bili su obavezni na pohađanje škole do 15 godine.¹⁴ Rad osnovnih narodnih škola u mjestima koje su imale župu s jedim učiteljem, rad škola u trgovištima s dvogodišnjom nastavom i dva učitelja, rad škola u gradovima s trogodišnjom nastavom te rad primarnih škola gdje su se učitelji vježbali bio je zamišljen dobro ali teško provediv osobito stoga što je bečki dvor stalno vodio ratove.¹⁵

No i u vrijeme napoleonskih ratova nastoji se održati svilarstvo uz suradnju škola. Opat Leopold Mitterpacher, objavljuje 1804. u Budimu brošuricu »Navuk od morveh vurednosti, y szvilneh kukczev hranyenay za narodne škole van dan«. Knjižica se dijelila i školama i narodu besplatno i još su jedan dokaz vezanosti svilarstva uz narodne, osnovne škole.¹⁶

Za vrijeme Napoleonskih ratova čitav sustav školstva se u velikom dijelu raspao, pa je nakon Bečkog kongresa trebalo pristupiti obnavljanju i škola i svilarstva, ali su poslijeratne nevolje kao što je bolest, glad, financijska kriza otežavale i usporavale obnovu. Restauracija se je lakše odvijala na području Vojnih krajina, gdje se sve određivalo vojnički odozgo, pa su ovdje i školstvo i školski vrtovi bolje funkcionirali i svilarstvo se udomaćilo uz narodne škole.

Svilarstvo i škole - barem na području Vojnih krajina - razvijaju se zajedno. U banskoj Hrvatskoj svilarstvo se gotovo i ne obnavlja. Naime 1809. svi krajevi južno od Save potpali su pod francusku upravu, a od 1813. ti su krajevi potpali pod Ljubljanu i tek su 1823. vraćeni Hrvatskoj, pa je tek tada otvoren put

⁸ Miroslava DESPOT, *Pokušaji osnivanja manufakture u Hrvatskoj u drugoj polovici 18. st.*, Zagreb 1952, 195.

⁹ I. HORBEC, 264-265,

¹⁰ M. KOLAR, *Povijest svilarstva*, 30.

¹¹ I. HORBEC, 117.

¹² I. HORBEC, 118-119.

¹³ I. HORBEC, 119.

¹⁴ *Katalog Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavane u Zagrebu, glavnome gradu Trojedne kraljevine*, U Zagrebu 1864., 88-89.

¹⁵ I. HORBEC, 119-120.

¹⁶ Kamilo FIRINGER, *Jedno stoljeće osječkog svilarstva 1761-1861.*, *Arhivski vjesnik*, IV-V, Zagreb 1962, 296.

do mora i do Rijeke. No već 1816. bečki dvor je donio naredbu da se na području Hrvatske imaju urediti školski vrtovi.¹⁷ No podaci o ovom radu još su uvijek nedostani da bismo mogli izvući veće i trajnije zaključke što se dešavalo sa školama i svilarstvom. Prvi poznati školski vrt u tom vremenu zabilježio je pisac povijesti školstva Antun Cuvaj 1840. u Vrbovcu.¹⁸ Bilo je to na veleposjedu obitelji Drašković, pa ne začuđuje da je grof Janko Drašković imao značajnu ulogu i u osnivanju Hrvatsko-slavonsko gospodarskog društva krajem 1841. u Zagrebu i u osnivanju hrvatske čitaonice u Karlovcu. Društvo je imalo za uzor štajersko društvo u Grazu.¹⁹ Članovi ovog društva u početku nisu bili seljaci već samo plemstvo i svećenstvo te poneki časnik pa su i upute društva objavljivane od 1842. u listu koji i danas izlazi pod imenom *Gospodarski list* bile slabo primjenljive na malim imanjima seljaka.²⁰ Zabrana krajiškim časnicima da budu članovi ovog društva usporila je razvoj poljoprivrede kako su zamislili Ilirci, a nedostatak suradnje škola sa svilarstvom na području civilne Hrvatske gotovo da je izbrisalo svilarstvo kao isplativu proizvodnju pa se gubi i povezanost svilarstva i školstva i ovo traži nove putove.

3. ŠKOLSKI VRTOVI OD 1848. DO 1868. GODINE

Ban Josip Jelačić je porazio Mađare u ratu 1848. ali nije zato dobio gotovo ništa osim što se smio nazivati i dalje ban. Njegova banska vlada bila je ukinuta već 1849. godine, a car je pogazio i ožujski ustav i vladao je apsolutistički, odnosno sve su naredbe donošene odozgo.

Hrvatsko-slavonsko namjesništvo je 5. travnja 1857. izdalo okružnicu na njemačkom jeziku u kojoj se pojačava naredba o školskim vrtovima iz 1856-57., u kojoj se zahtijeva uređenje školskog vrta s posebnim težištem na voćarstvu, jer se kvalitetnim gospodarenjem i »uzgojem voća doprinosi obiteljskoj ekonomiji«.²¹ Savjetuje se organiziranje izložaba pa je jedna takva voćarska izložba priređena i prije velike opće gospodarske izložbe za cijelu Hrvatsku 1864. godine.

Vodstvo Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva je 4. lipnja 1858. istaknulo da je dugoselska gospodarska podružnica istakla potrebu da se školska mladež poučava u uzgoju pčelinjaka u učiteljevom vrtu.²² Navode se prednosti vinogradarstva, voćarstva i pčelarstva pred svilarstvom a ovakvo mišljenje imao je i Ljudevit Farkaš-Vukotinović. Ono se ipak održava zahvaljujući crkvenim krugovima koji su trebali svečano ukrašene misnice. Školski vrtovi se sada spominju nevezano o svilarstvu.

U vrijeme kada je funkciju bana privremeno obnašao Josip Šokčević 1859. bilo je u Hrvatskoj 211 školskih vrtova s ukupnom površinom od 147 jutara i 943 hvati i s 23.315 voćaka. Dakle 54% svih škola je imalo školske vrtove. Ban Šokčević, rodom iz Gunje je u vrijeme svog banovanja htio oživiti svilarstvo, ali je bolest dudovog svilca zahvatila već mnoga uzgajališta. On *Školskim zakonom* od 1861. određuje postojanje školskog vrta, pčelinjaka i prostora za uzgoj svilaca. Upravo ova zadnja odredba ukazuje da je nalog za njegovanje svilarstva došao odozgo.²³ Josip Partaš je napisao »*Poučnik vrtlarstvu i pčelarstvu za porabu početnih seoskih učionah*« koji je objavljen u Beču 1860. godine i koji je jedini priručnik

¹⁷ Skupina autora, *Školska učenička zadruga u razvoju djece i mladeži*, Zagreb 2008, 24.

¹⁸ Krešimir ŠKULJEVIĆ, *Školski vrtovi i učeničko gospodarstvo u Hrvatskoj u drugoj polovici 19 stoljeća s posebnim osvrtom na školu u Sibiru*, Sibir 2013, 8. Objavljeno u A. CUVAJ, *Građa za povijest školstva*, sv. III, 104.

¹⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER, Poticaj Štajerskog gospodarskog društva na osnivanje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. Anregung der Steirischen Wirtschaftsgesellschaft zur Gründung und Tätigkeit der Kroatisch slavischen Wirtschaftsgesellschaft in Zagreb, *Godišnjak njemačke zajednice - DG Jahrbuch*, vol. 20, Osijek 2013, 59-80.

²⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Carl Heintich Meyer von Klinggräff prvi gospodarski stručnjak Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu (1842.-1855), U *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001, 58.78. Radove ovog stručnjaka prevodio je na hrvatski jezik Rakovac, pa je on i ušao u literaturu kao autor djela koja je pisao Klinggräff, utoliko više što Klinggräff nije htio slavenizirati svoje prezime.

²¹ K. ŠKULJEVIĆ, *Školski vrtovi*, 9.

²² *Gospodarski list*, 3. VI. 1858; Dragutin PAVLIČEVIĆ, O djelatnosti podružnice Gospodarskog društva u kotaru Dugo Selo sredinom 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 24, Zagreb 1991, 171-180.

²³ K. ŠKULJEVIĆ, 10.

koji ističe da je napisan radi seoskih škola.²⁴ Kako bi se ponovno potaknulo svilarstvo glavna skupština Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva savjetovala da se da se sastavi i gospodarska čitanka za mladež odnosno da se održavaju gospodarski tečajevi za pučke učitelje tijekom školskih praznika radi poučavanja rada u školskom vrtu.²⁵ Najboljim uzgajivačima svile u školama dijeljene su od školskih nadzornika nagrade od šest forinti.²⁶ Školski nadzornik B. M. našao je kod šest škola u Zagrebačkoj županiji krasne školske vrtove odlično uređene s pčelinjakom. No Partaš je umro već 1865. godine u Zagrebu pa je i svilarstvo na području Banske Hrvatske opet zamrlo. No rad u školskim vrtovima nije i djeca su dolazila kući sa spoznajama o voćarstvu i vinogradarstvu i vrtlarstvu. Svi časopisi za učitelje donose vijesti o poljoprivrednim kulturama a o predmetu gospodarstvo raspravlja se i na učiteljskim skupštinama u Zagrebu i Petrinji. Školski vrtovi postali su popularni zbog svoje korisnosti.

Manjak sredstava za uređenje vrtova bio je često predmet sukoba između učitelja i općinskih načelnika pa su ponegdje školski vrtovi zapušteni i napušteni, ali su mladi učitelji rado predvodili obradu vrtova jer su i sami primali plaću uglavnom u naturi, pa su se mogli i koristiti korisnim urodom tih vrtova a pored toga razno cvijeće svojim bogatim bojama bilo je zgodan predmet risarskog rada učenika.

4. RAZDOBLJE OD 1868. DO MAŽURANIĆEVOG ZAKONA O ŠKOLSTVU 1874. GODINE

Hrvatsko-Ugarska nagodba iz 1868. podredila je gospodarstvo Hrvatske ugarskom ministarstvu u Budimpešti. No škole u Hrvatskoj ostale su pod nadležnošću Zemaljske vlade u Zagrebu što je otvorilo velike mogućnosti narodnjačkim hrvatskim političarima. Preko *Gospodarskog lista* otvaraju se mnogi gospodarski problemi koje onda pedagoški zbor preko svojih medija dalje razrađuje na svojim skupštinama obavještavajući o tome i javnost peko *Napretka*, *Pučkog prijatelja*, ali i lokalnih listova koji su bili vrlo brojni. Učitelj Franjo Štepanek je kao urednik ovo potonjeg časopisa predlagao da se u osnovnim školama još veća pažnja posveti školskim vrtovima, te da se učitelji obrazuju za taj posao na trećoj godini učiteljskih škola.²⁷ Od gospodarskog učilišta u Križevcima traženo je da putujući učitelji sustavno i planski obilaze određena područja ali i škole sa školskim vrtovima te da savjetima pomognu njihov rad. Isticane su prednosti uzgoja voća u Hrvatskoj zbog blage klime kao i blagodati Dalmacije za uzgoj agruma i maslina ali su ne samo zbog prometne izoliranosti Dalmacije od Hrvatske već i zbog potpadanja Dalmacije pod Beč mogućnosti suradnje učitelja ovih područja bile slabe i uglavnom ih nalazimo u tisku.²⁸

Osnovne (elementarne) ili pučke narodne škole kako su sve češće zvale bile su do dolaska Ivana Mažuranića pod nadzorom crkve, ali je sve više rasla tendencija da se tog tutorstva oslobode radi jačanja širenja potrebnih znanja u gospodarstvu. Križevačko učilište osnovano od Mojsija Baltića 1860., ukazuje na vrijednosti sadnje kukuruza, krumpira, raznih vrsta žitarica, voća i loze, a svilarstvo se više ne promovira. Kroz urbarijalni otkup zemlje dosta je poljoprivrednog zemljišta došlo u ruke seljaka, ali zbog nedostatka znanja o poljoprivredi uspjeh ovih malenih i rasparceliranih poljoprivrednih čestica je slab. *Gospodarski list* još uvijek piše o problemima velikih posjeda. No počelo se razmišljati o gospodarskoj budućnosti Hrvatske, Slavonije i Dalmacije što potvrđuje i Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu 1864. godine koja je promovirala i stanje gospodarstva u svijetu. Veliki svijet se približio Hrvatskoj te je dolazak vlaka u Zagreb 1862. godine olakšao i reklamiranje gospodarskih strojeva i gospodarskih dostignuća u svijetu ali je dovodio i ljude i kapital i ideje. Školski vrtovi na toj izložbi još uvijek nisu zastupani. Ta je velika izložba na opće državnom planu Austrije prešućena i bečka vlada nije

²⁴ K. ŠKULJEVIĆ, 6. Priručnik je imao 141 str. i 54 slike. Josip Partaš (Ludbreg, 10. II. 1830. - Zagreb, 22. VI. 1855).

²⁵ K. ŠKULJEVIĆ, 10; A. CUVAJ, *Građa*, sv. V, 148.

²⁶ Školski nadzornik Đuro Balaško pohvalio je prvi 1860. školski vrt u Brckovljanima koji je uredio učitelj Ivoš. (*Napredak*, 1. XI. 1860, 10.)

²⁷ Dinko ŽUPAN, Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.), *Scrinia Slavonica*, 2, Slavonski Brod 2002, 281.

²⁸ K. ŠKULJEVIĆ, *Školski vrtovi*, 13. *Napredak*, 15. IV.1868, 3-4 i *Napredak*, 15. X. 1869, 18..

dala odobrenje slijedećim izložbama sve do 1891. a i tada je izložba bila ograničena na poljoprivredne proizvode.²⁹ Kao da se htjelo zatajiti što hrvatske zemlje imaju i što mogu dati, pa je bilo čak i protivljenja da se izložba nazove samo Hrvatska gospodarska izložba jer bi to ukazivalo na potrebu njene gospodarske cjelovitosti.

No počinje se razmišljati čemu služe velike slike na zidovima škola koje prikazuju floru i faunu dalekih krajeva Afrike i Južne Amerike, a istovremeno učenici ne znaju imena biljaka i drveća koje oko njih rastu u okolišu u kojem žive.

Ukazuje se potreba tiskanja udžbenika za praktičnu nastavu na hrvatskom jeziku, pa i Mijat Stojanović na dvotjednoj učiteljskoj skupštini za čitavo područje Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, održanoj od 29. rujna do 15. listopada 1850. u Petrinji govori o potrebi izrade novih udžbenika za učenike osnovnih škola,³⁰ a onda je i sam počeo pisati upute o sadnji i uzgoju pojedinih biljaka, te su mu se u tom poslu pridružili i Vilim Švelec³¹ i Dragutin Stražimir³² koji su imali sličan cilj.³³

Hrvatsko-Ugarskom nagodbom od 1868. sva gospodarska pitanja sa zakonodavstvom prešla su u nadležnost ugarske vlade u Budimpešti. Hrvatsku se smatralo samo područjem kroz koji prolazi tranzit prema Rijeci kao najperspektivnijoj pomorskoj luci iz Srednje Europe na Sredozemlje, koju su Mađari uspjeli dobiti kao svoju izvoznu i uvoznju luku. Ponešto su se uvažavali i plodni krajevi uz Dravu i Savu, te termalne kupke i rudnici sjeverozapadne Hrvatske. No integracija hrvatskih prostora nije završena, pa je raskomadana Hrvatska slaba i nesposobna za zajednički projekt stvaranja hrvatskog gospodarstva. Industrijalizacija Hrvatske započeta poslije 1848. nailazi sada na otpor kod Mađara, koji smatraju da je jedina uloga Hrvatske davati jeftinu radnu snagu i sirovine za potrebe razvijenijih dijelova Monarhije.

No da bi se proizvele poljoprivredne sirovine trebalo je znanja i mehanizacije ali i reklamiranja, a to se sve u Hrvatskoj sprečavalo kroz cenzuru i nedostatak sredstava, pa poljoprivreda ne napreduje kako bi trebalo. Tek kada je u Petrinji 12. ožujka 1870. u nazočnosti cara otvorena nova učiteljska škola s vježbaonicom za praktičnu nastavu na zemljištu petrinjske gospodarske bratovštine, učitelji koji su izlazili iz ove škole bili su spremni da budu učitelji u praktičnom gospodarstvu svojim učenicima u osnovnim školama. Ova tada jedina učiteljska škola na području Vojne krajine imala je od samog početka kao poseban predmet Landwirtschaftslehre. Na spomenutoj učiteljskoj školi bilo je učenika iz svih pukovnija i varaždinske i slavonske i banske i karlovačke krajine. Nastava je bila vrlo zahtjevna, jer je u tri godine trebalo savladati program austrijske četverogodišnje škole i to dobrim dijelom i na njemačkom jeziku, kako je to bilo određeno Školskim Zakonom iz 1868. godine.

U Petrinji je 25-27. kolovoza 1874. održana Druga opća hrvatska učiteljska skupština za cijelu sjevernu Hrvatsku. Ovoj skupštini je predsjedavao Ivan Filipović i 368 učitelja te je istaknuto da učitelji otvaraju narodu vrata k prosvjeti i kulturi. Učiteljske škole su trebale biti državne i četverogodišnje i na njima su se praksom u školskim vrtovima trebali osposobiti učitelji za praktično gospodarstvo. Bilo je predviđeno i održavanje tečajeva za učitelje tijekom praznika kako bi stekli spoznaje o najnovijim dostignućima jer to je već vrijeme neprestanih promjena i potrebe stalnog usavršavanja.³⁴ Odluke ove skupštine utjecale su na Mažuranićev Školski zakon u kojem školski vrtovi imaju znatnu ulogu.

U to je vrijeme već 15 godina djelovala Križevačka ratarnica i gospodarsko učilište, ali ona nije školovala nastavni kadar za osnovne škole već napredne gospodare i upravitelje većih gospodarskih imanja te šumare do 1896. godine. Broj svršenih učenika ove škole u promociji naprednog gospodarstva u narodu

²⁹ Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918)*, Zagreb, 2000., 13-45; M. DESPOT, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873.*, Zagreb 1970., dijelovi o izložbi.

³⁰ Ivica GOLEC, *Povijest školstva u Petrinji. 1700 -2000.*, Petrinja 2000, 75.

³¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, E. WAGNER, Svećenik Vilim Švelec i gospodarsko poučavanje seljaštva u Hrvata u 19 stoljeću. CRIS, vol. 12, br. 1, Križevci 2010., 97-110.

³² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prilog boljem poznavanju života i rada kanonika i poljoprivrednog pisca Dragutina Stražimira, *Sveti Ivan Zelina - povijest i kultura*. Zbornik sa znanstvenog skupa 30. XI. 2006. Izd. Grada Sv. Ivana Zeline i HAZU, Sv- Ivan Zelina - Zagreb 2010., 271-294

³³ Mijat STOJANOVIĆ, *Voćarstvo (1869); Zablude uzgoja (1873); Uzorni ratar (1875)*. U ovim radovima Stojanović ukazuje na velike mogućnosti uzgoja raznih kultura u našim krajevima od Srijema do Jadrana.

³⁴ Ivica GOLEC, *Povijest školstva u Petrinji. 1700.-2000.*, Petrinja 2000, 116-117.

bio je zanemariv, što je na prijelazu stoljeća izazivalo veliko nezadovoljstvo Antuna Radića. Poučavanje naroda u vrtlarstvu bio je dakle zadatak školskih vrtova.

5. OD MAŽURANIĆEVOG ŠKOLSKOG ZAKONA 18. LISTOPADA 1874. DO KHUENOVOG ŠKOLSKOG ZAKONA 1888. GODINE

Dolazak Mažuranića na bansku stolicu 1873. godine bio je prijeloman i za školske vrtove, a reforma školstva pripada pod najvažnije odluke ovog velikog bana pučanina, koji nema nikakvog smisla za svilarstvo ali ima za voćarstvo, vinogradarstvo i pčelarstvo. Škole su sada došle u isključivu nadležnost Zemaljske vlade u Zagrebu i ponovno školski nadzornici nadgledaju rad škola o čemu onda moraju redovito izvještavati Zemaljsku vladu.

Mažuranić je bio praktičar a bio je i dugo godina promatrač i kreator onoga što se zbivalo u hrvatskoj upravi i školstvu. On želi ojačati hrvatsko gospodarstvo, ali je silno sputan ograničavajućim odredbama Hrvatsko-Ugarske nagodbe. Svoj cilj proklamira dakle zaobilazno te među drugim odredbama koje to dokazuju je i odredba da se školski vrtovi osnuju tamo gdje za to ima mogućnosti. On je prvo saslušao na II. općoj učiteljskoj skupštini u Petrinji primjedbe na zaključke rasprave od travnja 1874. godine, te je onda nakon razgovora sa svim zainteresiranima donio *Novi zakon o školstvu od 14. listopada 1874. godine*.³⁵ Sada je bilo propisano da uz svaki školski vrt postoji i gombalište i zdenac.³⁶ Mažuranić je školske vrtove nazvao i gospodarskim vrtovima, čime im je proširio namjenu i omogućio zarađivanje preko vrtova.³⁷ Gradeći na širenju ovog pojma on je naredbom od 10. travnja 1887. dao pola prihoda od školskog vrta učitelju koji ga se učenicima obrađuje, čime je motivirao rad učitelja s učenicima na tome poslu.³⁸ Mažuranić je znao naći kvalitetne suradnike. Grof Janko Bedeković, jedno vrijeme hrvatski ban, ali i zagorski veleposjednik u Jalžabetu, napisao je uputu »*Kako da se uredi školski vrtovi*« za sve tipove škola a savjetovano je i da se prije stvarnog uređenja vrta izradi nacrt uz konzultaciju sa stručnjacima u Hrvatskom gospodarskom društvu ili u zagrebačkoj nadbiskupiji.³⁹ Učenici su se na razne načine poticali na rad u školskim vrtovima. Bedeković je i na Drugoj skupštini učitelja Zagrebačke podžupanije u prisustvu bana u kolovozu 1876. predložio upute u 11 točaka kako da se upravlja vrtom, dajući ravnajućem učitelju najveću vlast i određujući da se roditeljima preko djece dijele voćke, razni vrtni presad, pa i povrće za kuhanje. Školski vrt trebao je imati tri odjela: 1. za povrtlarstvo, 2. za voćarstvo i 3. za pokušalište gdje se je ispitivalo koje kulture uspijevaju u tom kraju. Ovi veliki zadaci koji su se trebali ostvarivati preko školskih vrtova izazvali su velike rasprave o njihovoj svrsi, tj. da li školski vrt pripada među elementarne odgojne ciljeve i povezivanja teoretskog i praktičkog rada, ali otvara i problem da li to nije na štetu pedagoških i didaktičkih normi, jer vrtovi bi trebali biti briga upravnih općina.⁴⁰ No do kraja Mažuranićeve uprave nije bilo velikog protivljenja osnivanju školskih vrtova kao uzornih gospodarstava. Dakako mnoge škole nisu imale vrtove iz raznih razloga. Od 603 školske općine imale su 163 vrt sa 14.245 oplemenjenih voćaka i 21.840 divljaka koje je trebalo kultivirati.⁴¹ Ovu temu trebalo bi dalje istraživati.

Materijalno motiviranje učitelja za rad s djecom u školskom vrtu dalo je izvrsnih rezultata iako su se učitelji sukobljavali s mnoštvom problema, jer vrtlarstvo nije jednostavno. Tražili su upute koje biljke da sade, a s obzirom na raznolikost Hrvatske na to pitanje nije bilo lagano odgovoriti. Učitelj Marko Grivić

³⁵ No ideje poljodjelske akademije u Dalmaciji te trendovi u vrijeme jozefinizma otvorili su put njegovanju poljoprivrede i na našim prostorima iako je u onome što je ovdje osnivano bilo teško prepoznati tendencije širenja ideja o poljoprivredi u zapadnoj Europi. A i utjecaj iz Dalmacije je bio slab jer je prometna nepovezanost sjeverne Hrvatske i Dalmacije bila jačana a ne slabljena sve do Prvog svjetskog rata a spajanje vojnog i civilnog djela Hrvatske nije znatnije utjecalo na zajedničke poteze u gospodarstvu.

³⁶ *Napredak*, 10. V. 1877, 114.

³⁷ K. ŠKULJEVIĆ, 15; »Kako treba urediti pučku gospodarsku obuku i pokusne gospodarske vrtove, uzevši u obzir opetovne pučke škole«, (*Napredak*, 10. VII. 1874).

³⁸ K. ŠKULJEVIĆ, 44.

³⁹ *Napredak*, 20. III 1876.

⁴⁰ K. ŠKULJEVIĆ, 16.

⁴¹ K. ŠKULJEVIĆ, 17.

iz Novigrada Podravskog napisao je u časopisu *Školski vrt*, »Naš si je narod sam kriv, da materijalno ne napreduje. Vinograde i polja obrađuje još uvijek po onoj poznatoj: 'pleti kotac, kako i otac'. Voćarstvo sastoji se najviše u šljivah, a voćnjaci su mu šljivici: pčelarstvo je jošte u povojih, a osobito jadikuje, što je nemar oko kućnih vrtova prevelik, a znanje skroz primitivno.«⁴² No odluka Mažuranića da pola prihoda od školskog vrta pripada učitelju postigla je svrhu. Mažuranić je tražio detaljne pismene izvještaje o stanju u školama, pa je svaka podžupanija imala svog školskog nadzornika koji je izvještavao i o stanju u vrtovima, a morali su se vladi slati i statistički podaci.

Mažuranić je potaknuo osnivanje građanskih škola kao praktičnih škola malih gospodara. Bilo je to silno važno za sjeverozapadnu Hrvatsku. Uspostavlja se veza poljoprivrednih znalaca u Hrvatskoj i proizvođača a nerijetko su pozivani u pomoć i stručnjaci iz Austrije pa je Franz Trummer za Gospodarsko društvo popisao vinogradarske sorte kojih je bilo nevjerovatno mnogo u odnosu na već ustaljene monokulture drugih država. Bilo je silno teško financirati stručnjake, jer je državni proračun bio silno ograničen financijskim nagodbama kao i dopunama opće nagodbe te nije bilo moguće zapošljavati stručne kadrove u upravi. Sve je dakle palo na učitelje koji su se snalazili kako su znali i umjeli. Školski vrtovi sa svojim učiteljima trebali su biti savjetodavna središta za uzgoj bilja u seoskim vrtovima u provinciji, pa su školski vrtovi, a i vrtovi pojedinih učitelja sklonih ovom radu, postali okosnica gotovo svih vrtova u području jednog školskog areala pod uvjetom ako je učitelj imao afinitet za takvu djelatnost.

Međutim ban Ivan Mažuranić uočio je velike raznolikosti i specifičnosti pojedinih krajeva s obzirom na poljoprivrednu kulturu. Trebalo je razviti stare navike i ustaljenu praksu, te je u *Školskom zakonu od 14. listopada 1874.* naveo da se na građanskim školama treba njegovati domaćinstvo ali i vrtlarstvo i voćarstvo, a osnovne je škole stavio pod nadzor školskih nadzornika i Zemaljske vlade u Zagrebu, oduzevši to pravo crkvama koje su do tada kontrolirale s većim ili manjim uspjehom rad škola još od 1806. godine. No trebalo je učiteljima i pomoći. Tri godine poslije donošenje Školskog zakona otac povjesničara Vjekoslava Klaića, Franjo Klaić⁴³ je preveo s njemačkog jezika knjigu *Školski vrt* Erazma Schwaba te ju objavio 1877. u Zagrebu. No knjiga nije bila odobrena od Zemaljskog školskog odbora uz traženje da prijevod načini neko stručno lice, a ne učitelj. Bilo je to mišljenje Ignjata Bratulića. Međutim, Ivan Mažuranić zanemario je mišljenje Školskog odbora te je naredio u siječnju 1878. da se knjiga pošalje svim pučkim učionicama uz obavijest da knjiga stoji pola forinte ili 50 novčića.⁴⁴

Za vrijeme trajanja ovog Školskog zakona vjerske škole su ukinute, ali je zato učinjeno mnogo na otvaranju građanskih škola koje su trebale staviti težište na praktične nauke za poljoprivredu i obrt. Već 1875. djeluju građanske škole u Petrinji, Otočcu, Novoj Gradiški, Petrovaradinu. Već 1879. osnovana građanska škola u Kostajnici, Virju, a onda i u Vinkovcima. Sve je to urodilo živim nastojanjem da se preko školstva unaprijedi i gospodarstvo. No umjesto svile sada se na tim školama njeguje vinogradarstvo i voćarstvo a svilarstvo se održava samo tu i tamo po inerciji te se svila šalje na doradu u Goricu u sjevernoj Italiji. Rad školskih vrtova često je vršen uz suradnju s podružnicama Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva ili Gospodarskih bratovština u Petrinji i Virju, te su upravo tom spregom postizani vrlo lijepi rezultati. Školski vrtovi sve više sade važne i do tada nepoznate povrtlarske kulture. Međutim nije svima bilo drago ovo unificirano ponašanje u gospodarstvu, pa je car Franjo Josip na molbu slavonskih veleposjednika potvrdio pravila Slavonskog gospodarskog društva izazvavši tim rascjep u toj najstarijoj gospodarskoj instituciji Hrvatske koja je trajala nekoliko godina. No školovanje učitelja u gospodarskim predmetima se nastavlja. Na čelu ispitnih povjerenstava na učiteljskim školama bili su školski nadzornici koje postavlja ban i koji uvijek traži i izvještaje o školskim vrtovima.

Mažuranić je vidio da su mu akcije sputane zbog ograničenih sredstva jer čitava nadležnost Zemaljske vlade nije bila nad produkcijom i viškom vrijednosti. Trgovina, industrija, promet spadali su pod mađarska ministarstva. Zato se je koristio i lukavstvom kako bi se bavio gospodarskim predmetima pa su tzv.

⁴² K. ŠKULJEVIĆ, 18.

⁴³ Franjo Klaić (Garčin, 1819. - Zagreb, 1887). Doškolovalao se u Beču te je bio ravnatelj Prve realke u Varaždinu, školski nadzornik i autor brojnih prijevoda. Uređivao je list *Školski prijatelj* 1868-187t. a napisao je i više članaka u školskom časopisu *Napredak*.

⁴⁴ K. ŠKULJEVIĆ, 6, Rekonstrukcija ove borbe za priručnik može se iščitati na stranicama *Školskog vrta* (*Napredak*, 10. III. 1877. 14)

kulturna vijeća po županijama zapravo bila gospodarska vijeća. I Ivan Vončina, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu potaknuo je 1882. osnivanje posebne gospodarske škole u Petrinji specijalizirane za vinogradarstvo, a slično je učinjeno u Iloku. Ne želeći privlačiti na sebe pažnju crkvenih i elitnih krugova Mažuranić se nije nikada otvoreno okomio na svilarstvo, ali ta grana po prirodi stvari propada zbog prevelike rizičnosti i teškoća u uzgoju. To je privuklo pažnju mađarskog ministarstva poljoprivrede i ono upravo u to vrijeme počinje pomagati svilarstvo u Slavoniji i Srijemu usmjeravajući čitavu proizvodnju prema Vojvodini i Mađarskoj. Moram istaknuti da sam do ovog zaključka došla tek u najnovije vrijeme, promišljajući zašto je svilarstvo ustupljeno Ugarskoj te zašto na području sjeverozapadne Hrvatske nije bilo bogatih vezenina sa svilom osim kod nekih imigranata kao što su Ivančani. Objašnjenje leži u planskoj politici bana Ivana Mažuranića, koji se i sam bavio izvozom drva iz Gline i koji je uočio da su drvna sirovina glavno bogatstvo Hrvatske.

Ojačan je i broj učiteljskih škola te pored muške i ženske u Zagrebu i Petrinjske osnovana je 1892. Učiteljska škola u Osijeku, a onda i u Pakracu sa pravoslavne učenike, dok dotadanja učiteljska škola u Karlovcu školuje djevojke u domaćinstvu. Djevojke su se školovale i na Učiteljskoj školi sestara milosrdnica u Zagrebu, a jedno vrijeme i na Učiteljskoj školi u Petrinji. Otvorena je i Viša djevojačka škola u Zagrebu koja je u općem odjelu veliku pažnju posvećivala domaćinstvu obrazujući učiteljice za ručni rad i domaćinstvo. Vjerojatno su dobile i određena znanja o vrtlarstvu.

Ban Ivan Mažuranić je pomagao i rad gospodarskih podružnica Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva. Međutim njegov zakon o školstvu primjenjivao se je osim u civilnoj Hrvatskoj samo na području Varaždinske vojne krajine, dakle đurđevačke i križevačke pukovnije koje su ušle u proces razvojačenja i sjedinjenja s banskom Hrvatskom dok su ostale vojne krajine bile velikim dijelom izvan primjene tog zakona. Tek 1881. u doba bana Pejačevića važnost Mažuranićevog zakona o školstvu se je proširila na čitavu Hrvatsku, ali nemiri 1883. i nestabilno vrijeme stranačkih borbi omogućili su dolazak mađaronskog bana Khuena Héderváryja koji je nastojao onemogućiti ili barem usporiti gospodarski napredak Hrvatske usporavajući time i kulturni i prosvjetni razvoj - kulturna vijeća su ukinuta.

U vrijeme banovanja Ivana Mažuranića objavljeno je više praktičnih školskih udžbenika za gospodarstvo. Godine 1875. objavljena je knjižica *Mala uzorna gospodarstva kod pučkih škola*⁴⁵ Slijedeće godine je objavljen i *Kratak nauk o voćarstvu*,⁴⁶ te *Kratak nauk o pčelarstvu*.⁴⁷ U časopisu za pouku i zabavu *Pučkom prijatelju* koji izlazi od 1866. i varaždinski učitelji Bratelj i kasnije Franjo Stepanek objavljuju sve novine na gospodarskom planu obavještavajući i o gospodarskim priručnicima. Praktična literatura učitelja Mijata Stojanovića kakva je *Uzorni ratar*, tiskan kod H. Lusteru u Senju, i svećenika Dragutina Strašimira istiskuju stare knjige pisane kajkavštinom i zastarjelim uputama punima praznovjerja, a Zemaljska vlada je u kolovozu 1875. preporučila da se knjiga *Seljak* dijeli kao nagrada učenicima pučkih škola.⁴⁸ Mažuranić je cijelo vrijeme svog banovanja pratio rad škola imajući mnogo posla u slamanju otpora provedbi svojih reformi. Njegovo Kulturno vijeće podnijelo je i Saboru prijedlog za reformu Križevačkog gospodarsko-šumarskog učilišta.⁴⁹ No otpori mnogih doveli su do njegovog odlaska s banske stolice.

⁴⁵ Ž. ŠUG, *Mala uzorna gospodarstva kod pučkih škola*, *Pučki prijatelj*, 15, 15. IV. 1875., 60.

⁴⁶ *Pučki prijatelj*, 15, 13. IV. 1876, 68.

⁴⁷ *Pučki prijatelj*, 25, 22. VI. 1876, 107.

⁴⁸ *Pučki prijatelj*, 29, 22. VII. 1875., 117.

⁴⁹ U Saboru o reformi Križevačkog gospodarsko-šumarskog učilišta. *Pučki prijatelj*, 29, 20. VII. 1876, 123.

6. POLJOPRIVREDNA NASTAVA I ŠKOLSKI VRTOVI PO KHUENOVOM ZAKONU OD 1888. DO 1903 GODINE KADA SE U ŠKOLSKIM VRTOVIMA UČI VINOGRADARSTVO, VOĆARSTVO I VRTLARSTVO.

Poslije odlaska bana Mažuranića s banske stolice nastaje neko stanje u kojem se mijenjaju više škole nego programi. No prilike u društvu, a osobito potreba školovanih kadrova u Bosni i Hercegovini koju Beč i Budimpešta imaju pod zajedničkom upravom od 1879. godine uvjetuje da se školstvo u Hrvatskoj povećava i da se sve više traže ljudi koji nešto znaju o gospodarstvu. Na učiteljskim skupštinama uoči početka školske godine 1880/1881 mnogo se raspravljalo upravo o vrtovima, pa je na primjer učiteljstvo Bjelovara iniciralo osnivanje »cjepilnjaka«, kao dijela školskog vrta u kojem bi se obavljalo cijepljenje voćaka jer su se osnivali voćnjaci i u Hrvatskoj i u Bosni oko Brčkog i Modruša. U raspravama znatan se dio odnosio na ekonomičnost školskog vrta koji ne bi smio biti manji od 24 kvadratna metra ali ne bi smio biti niti prevelik kako ne bi opterećivao školsku nastavu. No neki su smatrali da školski vrt treba odvojiti od škola, jer da se vrtlarstvo u školskom vrtu ne poklapa posve sa zadaćama škola, tj. postavljalo se ponovno pitanje da li škole moraju biti poduzetničke ili odgojne.⁵⁰

No više nije bilo zagovornika školskih vrtova iz razloga kako je to radio Mažuranić. Ban Ladislav Pejačević bio je veliki veleposjednik u Retfali ali i veliki pristaša separativnog gospodarskog razvoja Slavonije na drvnoj, mlinarskoj, kemijskoj industriji. Nakon što je na bansku stolicu došao Khuen svilarstvo je bila obična smetnja te se briga o njemu prepušta mađarskom industrijalcu Beszeređyju koji je već kao ministar preuzeo brigu za svilarstvo u ugarskoj polovici Monarhije. Sva svila se je finalizirala u Novom Sadu, Pančevu i Segzaradu gdje je bila glavna svilana. Uostalom svilarstvo se dalje njegovalo u Hrvatskoj samo u tri slavonske županije: požeškoj, virovitičkoj i vukovarskoj.⁵¹ Niskim monopolističkim cijenama namjerno se nastojalo zatrti hrvatsko svilarstvo pa se još tu i tamo neki privatnik bavio mukotrpnim uzgojem dudovog svilca.⁵²

Za bana Khuena Héderváryja dolazi 1886. do novog administrativnog preuređenja Hrvatske, pa se podžupanije pretvaraju u kotareve. Navodno zbog štednje ukidaju se podžupanijski školski nadzornici a ostavlja samo osam županijskih nadzornika podložnih zemaljskom nadzorniku, a broj školskih nadzornika se smanjuje i svaka od osam županija je imala jednog nadzornika. Najveća se pažnja posvećuje sada pčelarstvu pa izlaze i dva časopisa za tu struku, a učenici se također poučavaju u tom poslu. Glavni predstavnik učitelja Davorin Trstenjak je objavio već 1883. djelo *Školski vrt u selu* koje je tiskano u Beču u 2700 primjeraka i podijeljeno svim školama.⁵³ Školske vrtove rado obilaze veliki župani prilikom putovanja po svojoj županiji jer je to bilo u skladu ugarske politike da Hrvatska i Slavonija moraju ostati nerazvijene poljoprivredne zemlje i izvorište sirovina za velike industrije.

S dolaskom bana Khuena Héderváryja na bansku stolicu progresivni rad u školstvu koji je imao svrhu jačanje gospodarstva je usporen. Nezadovoljni učitelji, okupljeni u Pedagoškom zboru, obilježili su 25. rujna 1884. desetgodišnjicu Mažuranićevog školskog zakona, a istaknuti pedagog Stjepan Basariček, rodom iz Ivanića, održao je tom prilikom predavanje »Školski zakon napram našoj narodnosti«⁵⁴ No očito se podsjećanje na Mažuranića nije svidjelo Khuenu i 31. listopada 1888. godine je potvrđen Novi školski zakon.

Khuenov Školski zakon od 1888. godine umanjio je gospodarske ciljeve Mažuranićevog zakona.⁵⁵ Pučke škole u Hrvatskoj podijeljene su na niže koje traju četiri godine i više koje su mogle trajati i manje. Ponovnim otvaranjem vjerskih škola, srpskih i evangeličkih njemačkih škola oslabio je gospodarski

⁵⁰ K. ŠKULJEVIĆ, 20; *Napredak*, 20. V. 1883, 11.

⁵¹ M. KOLAR, *Svilarstvo*, 189.

⁵² M. KOLAR, *Svilarstvo*, 199-205.

⁵³ K. ŠKULJEVIĆ, 67. Djelo jre nagrađeno od Hrvatskog pedagozijskog književnog zbora i postalo je sastavni dio biblioteke od 12 knjiga za učitelje.

⁵⁴ *Druga desetgodišnjica hrvatsko pedagoško-književnoga zbora*. U Zagrebu 1892., 27-29.

⁵⁵ *Školski zakon od 31. listopada 1888. s provedbenim naredbama i načelnim rješidbama*. Prikazao i uredio Antun Cuvaj, Zagreb 1901..

sadržaj. No mladi učitelji i dalje na učiteljskim školama stječu dosta dobro znanje o gospodarstvu. Tako Učiteljska škola u Zagrebu koristi zemljište Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva na početku zagrebačkog Tuškanca za svoj rad a to je mjesto gdje je biskup Juraj Haulik otvorio prvo pokušalište (pokusni vrt) društva. Učenici učiteljske škole u Petrinji koriste pak pokusni vrt Petrinjske bratovštine koju je osnovao Stjepan Pejaković.⁵⁶ Obaveza školskih vrtova izostavljena kod gradskih osnovnih škola i zadržana samo kod seoskih i građanskih škola. No ipak se otvaraju nove škole za učitelje. U Osijeku je 1892. godine otvorena Učiteljska škola ali je priznanje javnosti Srpskoj učiteljskoj školi u Karlovcu zaprijetilo zatvaranjem petrinjske učiteljske škole gdje je osnovana vinogradarska škola, ali do toga ipak nije došlo.

Zanimljivo je da dr. Izidor Kršnjavi dok je bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi pomaže školske vrtove. Tako je 3. veljače 1892. petrinjskoj Učiteljskoj školi dao za vrt pomoć od 350 forinti, školske je praznike pomaknuo sa rujna i listopada na srpanj i kolovoz, dakle u vrijeme žetvenih a radova i bez obzira na svilarsko vrijeme.⁵⁷ Odlukom Izidora Kršnjavog njegov rođak Ignjat Kršnjavi imenovan je u srpnju 1893. za novog ravnatelja Učiteljske škole u Petrinji a vjerojatno je Kršnjavi posvetio pažnju i radu ostalih učiteljskih škola kojih je bilo ukupno pet u Hrvatskoj.⁵⁸ U tom se vremenu osnivaju i posebne škole za vinogradarstvo, a polaznici Učiteljske škole u zadnjoj godini školovanja imaju sada praktičnu obuku na zemljištu Vinogradarsko-voćarske škole u Petrinji koja je osnovana 1893. godine.⁵⁹

No željeznica omogućuje putovanja i učenicima, pa npr. učenici križevačke ratarnice putuju na razgledavanje u Božjakovinu i Viroviticu, a 3. svibnja 1902. godine 14 pripravnika Učiteljske škole u Petrinji pod vodstvom prof. dr. Jure Turića posjetilo je više poljoprivrednih dobara, i u izvještaju s tog putovanja Turić piše da su učenici dobili spoznaju o prirodnim ljepotama naše zemlje, ali i spoznaju o jačanju volje naporom, prijegorom i samozatajom.⁶⁰ No rad križevačke ratarnice i poljoprivredne škole umjesto da se reformira sve se više ukazuje na njezin loš rad, pa je šumarski odjel 1896. preseljen u Zagreb a gospodarska škola zamire krajem Prvoga svjetskog rata, da bi onda nekoliko godina kasnije bila otvorena kao srednja gospodarska škola u Križevcima. Godine 1919. otvoren je Poljoprivredni fakultet u Zagrebu.

U gradovima građani sami nastoje da im mjesta budu što ljepša. Oko 1892. godine osnivaju posebna društva za poljepšanje svojih mjesta i namještaju školovane vrtlare koji uređuju parkove i šetališta a sami obično drže i vrtlarije u kojima uzgajaju sadnice raznih vrsta. Odjeci o uspjesima turizma u Dalmaciji dopiru i u sjevernu Hrvatsku gdje u tom vremenu rade brojna ljekovita kupališta: Daruvar, Lipik, Varaždinske toplice, Krapinske toplice, Stubičke toplice, Lešće itd. Sva ta mjesta moraju uređivati svoje parkove i šetališta. Gotovo sva vojna vježbališta iz doba Vojne krajine pretvorena su u lijepe parkove i središnje trgove.

7. ŠKOLSKI VRTOVI OD 1904. DO 1918. GODINE.

Odlazak Khuena Héderváryja liberalizira djelomično i škole, ali u odnosu na školske vrtove čini se da nije bilo većih promjena. Međutim školski vrtovi jednoč uvedeni žive po svojoj inerciji i učitelji u školske spomenice, čije je vođenje bilo obavezno od 1885. unose brojne podatke o svojim školskim vrtovima i bilo bi zanimljivo analizirati ove spomenice s ovog aspekta. Tako je trnjanski učitelj Ivan Tomašić uz novu školu u Trnju, uredio i školski vrt i gombalište te je s učenicima prakticirao cijepljenje i sadnju korisnog bilja i voća. No mnogo toga je ovisilo i o učiteljevoj ličnosti i afinitetu prema vrtlarstvu. Tako smrt etnologa i učitelja Mate Zdjelarevića u Sibiru kraj Slavonskog Broda, dovelo do napuštanja školskog vrta te se on ponovno obnavlja tek nekoliko godina kasnije kada je u Sibiru došao učitelj koji je imao znanja u toj grani poljoprivrede.⁶¹

⁵⁶ I. GOLEC, *Školstvo*, 134.

⁵⁷ I. GOLEC, *Školstvo*, 143.

⁵⁸ I. GOLEC, *Školstvo*, 146. Gospodarstvo je na petrinjskoj školi predavao 1899/1900. prof. Mile Babić koji je bio i jedan od nadzornika gospodarskih udžbenika. (I. GOLEC, 154).

⁵⁹ I. GOLEC, *Školstvo*, 163.

⁶⁰ I. GOLEC, *Školstvo* 158-9.

⁶¹ K. ŠKULJEVIĆ, 25.

Školski vrtovi postali su već tradicija kod seoskih i građanskih škola koje zajedno sa crkvom postaju ponos mjesta. Prilikom završnih svečanosti na kraju svake školske godine izlažu se crteži ali i rukotvorine izrađene rukama djece i često su to prava umjetnička djela. Često pokazuju interes za etnografiju ali i ekoagronomiju i tu treba tražiti i temelje naivnom slikarstvu sjeverne Hrvatske. Biljke i cvijeće su se crtali a o kulturi bilja se govorilo u domu i u školi. Temelji udareni u vrijeme Mažuranićevog banovanja nisu se više dali poništiti jer je očita njihova korist zasjenjivala njihove mane i povećavala interes učenika za svijet oko sebe.

Antun Lovrić koji je učiteljevao u Sibirju od 1909. do 1917. opisuje u *Spomenici sibirjske škole...* da se učenici četvrtog i petog razreda bave sijanjem, presađivanjem, cijepljenjem, čišćenjem voća a troškove oko obrađivanja snosila je upravna općina. U proljeće 1916. učenicima su dijeljene oplemenjene kruške i jabuke, iako je bilo ratno vrijeme. Tako se radilo godinama a koristi su bile obostrane.⁶² Preko škola dijelile su se voćne sadnice pučanstvu, u školama su se održavali voćarski tečajevi i rastao interes za voćarstvo, a vjerojatno i vrtlarstvo.

Radu školskih vrtova posvetio je veću pažnju i Dražen Podravec u svojoj knjizi o virovskoj školi, navodeći da je u 1045 školskih vrtova koji su imali površinu od 19.083 ara proizveden ogroman broj mladih voćaka i trsova i pčelinjaka, te da je mnogo toga podijeljeno narodu, a školski vrt u Šabdrivec proglašen je 1870. najboljim školskim vrtom i objavljena skica tog vrta.⁶³

Neki su vrtovi bili jako lijepo uređeni. Kako bi se eliminiralo krađa uroda školski vrtovi se ograđuju i upravo to ih je sačuvalo ponegdje sve do sredine 20 stoljeća, gdje školski vrtovi više nisu bili obaveza osim kod građanskih škola gdje je domaćinstvo i vrtlarstvo bilo obavezan predmet obrazovanja. No u potrebi za zemljom, mnoge su ograde školskih vrtova zapuštene a onda i srušene već za vrijeme Prvoga svjetskog rata, pa je tako bilo i u Sibirju gdje se vrt pretvara u pašnjak, a sve prijave učitelja Antuna Backona 1917. i 1918. nisu izazvale nikakvu pažnju upravnih vlasti.⁶⁴

Do Prvoga svjetskog rata izdane su brojne uredbe i naredbe za škole, a tu i tamo spominju se i školski vrtovi. Ponekad se o školskim vrtovima raspravlja i na učiteljskim skupštinama a nastavnice koje su predavale domaćinstvo često su se bave i poukom djece u vrtlarstvu. Međutim mnogo više pažnje privlači pčelarstvo pa se rado čita *Hrvatska pčela* ali i list *Školski vrt* koji je počeo izlaziti još 1889. godine.

Školski vrtovi zanemareni su u međuratnoj Jugoslaviji, da bi tijekom Drugog svjetskog rata Elza Tomac u ZAVNOH-u bila zadužena za školske vrtove i uopće vrtlarstvo. Zapravo gradski vrtovi pa i školski ostaju osobito zanimljivi u vrijeme ratnih ili ekonomskih kriza. To se vidi i u našem vremenu kada se otvaraju i urbani vrtovi ne bi li se gradskom stanovništvu pomoglo u osiguranju zdrave prehrane. Nova agrarna politika koja bi bila i u funkciji Eko prirode i u očuvanju našega ugroženog svijeta koji je jedini kojeg imamo. Ovakvi poticaji krenuli su iz Njemačke, tragom školskih etnoloških vrtova Martina Hoffmanna u Hannoveru.⁶⁵ Onda su se ovom pokretu pridružili mnogi agroekološki, biološki i drugi stručnjaci koji ukazuju na opasnosti od genetski modificirane hrane, ali i na velike mogućnosti zdravog prirodnog uzgoja, ako se prirodi daje mogućnost da sama savlada bolesti koje joj prijete. Dugo godina razmišljam o značenju školskih vrtova potaknuta vlastitim školovanjem u Virju kada smo sadili u vrtu mrkvu i peršin, a na ledinama prema Repašu sadili mlade hrastike. Bila sam oduševljena kada je osnovna škola Šignjar dobila 2004. nagradu za najljepši školski vrt kontinentalne Hrvatske u jesen 2004. godine, što je rezultat velikog zalaganja đaka i nastavnika ali i dobročinitelja. Prof. dr. Ivo Matoničkin poklonio je školi svoju klijet i vinograd na Bilogori obavezavši školu da tamo uredi voćnjak starih vrsta jabuka i vjerujem da će to imati povoljnih posljedica u shvaćanju virovske djece da su voćnjak i vrt najveće blago

⁶² K. ŠKULJEVIĆ, 26.

⁶³ Dražen PODRAVEC, *Povijest virovskoga školstva. 1759, 1999*, Virje 1999, 231.235. Franju Lugačića, učitelja na toj školi imenovao je ban Ivan Mažuranić školskim nadzornikom sa sjedištem u Križevcima te su virovski učitelji, među kojima i Mijo Tolmac mnogo pažnje polagali na rad u školskom vrtu.

⁶⁴ K. ŠKULJEVIĆ, 27.

⁶⁵ Arnim BECHMANN, Evelyn GUSGTREDT, Andreas PREISING, Frieder THOMAS, *Landbau-Wende. Gesunde Landwirtschaft - Gesunde Ernährung. Vorschläge für eine neue Agrarpolitik*, Edic. S. Fischer, Frankfurt am Main, 1987.

zelenih krajeva svijeta, a uzgoj bez pesticida i proizvodnja zdrave hrane motiv za zdrav život.⁶⁶ Mnoge škole su počele izdavati i svoje male časopise provokativnog naziva, no proučavanje ove teme u suvremenosti stvar je nekog drugog projekta i spada u sferu djelatnosti Lidije Komes i Kornelije Benyovsky-Šošćarić a ne mene koju je pregazilo vrijeme.

8. ZAKLJUČAK

Osnivanje školskih vrtova teče paralelno s organiziranjem osnovnog školstva od 18. stoljeća do danas. Oni su organizirani tako da nauče djecu gledati ne samo ljude i zgrade već i biljke oko sebe, uspostaviti odnos prema prirodi, osobito voćkama, cvijeću, vinogradima, klijetima, pčelinjacima a na temeljnoj ideji da je čovjek dijete prirode i da njegov opstanak ovisi o spoznajama kako će urediti i njegovati svijet oko sebe. Njegovanjem školskih vrtova u Hrvatskoj djeca su ostajala bliska zemlji tijekom svog osnovnog školovanja. Kroz školske vrtove pratila su zbivanja u prirodi kroz četiri godišnja doba i slušala »kako zemlja diše« i kako priroda daje onoliko koliko joj se pažnje posveti. Angažman djece na uzgoju bilja bio je sastavni dio odgojnog sistema u Habsburškoj, odnosno Austro-ugarskoj monarhiji od organiziranog školstva u vrijeme carice Marije Terezije pa do 1918. godine. Očito je Austrija znala što čini vežući školske vrtove sa njegovanjem svilarstva.

No moramo uočiti da je Mažuranićevo vrijeme značilo jednu prekretnicu. Iako se svilarstvo počelo zanemarivati već u Jelačićevo doba pod izlikom bolesti, Mažuranić je namjerno zanemario svilarstvo i stavio u školske vrtove poučavanje u cijepljenju voća i vinovih cjepiljnjaka te uzgoju povrtnih kultura i pčelarstva. Školski vrtovi dobili su time veliki značaj koji se zadržao sve do 1918. godine, a koji ponovno ima i danas preko urbanih i gradskih vrtova. Danas im se pridružuju i urbani vrtovi i tako dobivamo značajnu tendenciju kulture vrtova na više razina, vrlo različitih i po ciljevima i po načinu rada, ali u svakom slučaju korisnih i dojmljivih akcija. Nacionalni parkovi i školski vrtovi dvije su paralele, jedne na visokoj turističkoj, a drugoj na općenarodnoj razini odgoja.

Školski vrtovi ostvarili su punu svrhu jer su upotpunjavali ono što se učilo teoretski u školama kroz promatranje prirode usmjeravajući učenika da razviju ljubav i smisao za prirodu. Usprkos vremenu industrijalizacije ljepote prirode nisu bile zaboravljene, pa se upravo u nagodbnoj Hrvatskoj osnivaju brojna društva za poljepšanje mjesta, uređuju parkovi i gajići i šume, te je time stvorena baza na kojoj se danas razvio moderni turizam 21. stoljeća. Školski vrtovi su dakle ne samo hit jednog vremena već nasušna potreba da se djeca u gradovima ne udalje od prirode jer ono što naučiš i zavoliš kao dijete ostaje tvoje najtrajnije nasljeđe za čitav život.

SUMMARY

Today the school gardens, beside city gardens raise the attention and are regarded because they bring children and citizens closer to nature. Every year since 1996 there is competition for the most beautiful school garden and many schools in north and south Croatia won the title, although those gardens are often specialized and cultivate a variety of plants.

Within Croatian educational system the school gardens are treated as the student's farm. But they are more than that. It is where the students learn to cultivate and preserve autochthonous / traditional sorts, some forgotten ones such as pyrethrum in Kašet Sućurac, mulberry in Sibirj and many others endanger sorts of trees. Many primary and high schools created authentic botanical gardens and thus make a certain profit beside they receive a support of Croatian Ministry of Science and education. Some of them even receive the professional support from Croatian Botanical Society, specifically from the section of

⁶⁶ Dražen PODRAVEC, *250 godina virovskog školstva s posebnim naglaskom na zadnjih deset godina, 1999-2009.*, Virje 2009., str. 130. Tom su prilikom Lidija Komes i Mladen Kušec snimili radio emisiju o virovskom vrtu za čije je uređenje znatnim dijelom zaslužan D. Podravec.

Croatian botanical gardens and arboretums, but also from other professionals and botanists. The most diligent among them is the Agricultural school in Vinica, near Varaždin.

The school gardens have the multiple purposes. It can be esthetical, for the embellishment of the environment and educative as well for they offer a better insight and knowledge about nature and flora. They can be a space where children socialize, play games and do practice. It is not negligible their ecological function as a protection of unpolluted species and old or endangered species of flora.

The school gardens are the legacy of a new era, but their development is based on fostering of ancient church gardens, as well as the royal and aristocratic gardens in the Age of Enlightenment. The »Dalmatian Academies« are the examples of such endeavor. Simultaneously with the regulation on children obligatory education, Empress Maria Theresa had determined in 1774 that the children had to be educated in the matters of economy. This policy continued in the first half of 19th century thus in 1816 the regulation passed on the school gardens. The first known school garden, mentioned by the school historian Antun Cuvaj, was in Vrbovec in 1840. The Croatian-Slavonic Economic Society was founded in 1841 and under its tutorship in the Society's affiliates was encouraged school gardening, and silkworms breeding especially the later because it required many hands and lots of space and those had only schools and military institutions.

During the second half of the 19th century and the raise of civil society great number of schools was built. Ban Josip Šokčević, originally from Vinkovci, in Slavonia (the region known for extensive agriculture in Croatia) passed one more regulation on obligatory school gardening, apiculture/beekeeping and silkworms breeding. The first course books were published on this matter, such as for example Josip Partaš's *Poučnik vrtlarstvu i pčelarstvu za porabu početnih seoskih učionah / The manual for Gardening and Beekeeping for Primary Schools in Country*, Wien 1860. The school supervisors had obligation beside their regular work to monitor school gardens as an important educational tool in agricultural environments and their observations were published in the school annuals. Thus there are numerous records on the school gardening in Croatia from this period.

However, when the Habsburg Monarchy was transformed into the Austria-Hungarian Dual Monarchy in 1867, the northern Croatia and Slavonia was placed under Hungarian and Dalmatia and Istria under Austrian jurisdiction. Although bisected and exposed to divisions and limitations the first and only school of agriculture in southeast Europe was founded in Križevci in 1869.

The great Croatian reformist, ban Ivan Mažuranić reformed the educational system as well. Until then the schools were under the church jurisdiction and he subordinated them to Country Government. It is believed that the educational system thus grew with more quality. In October 14th 1874 Mažuranić passed the new law on education and in each subcounty he appointed the school supervisors who supervised the schools and counseled teachers on school gardening. Franjo Klaić published the translation of Erasmo Schwab's *School garden* in Zagreb in 1877. Although the book was not officially approved for use in schools Mažuranić disobeyed the Country Government Education Council and distributed the book to schools.

Mažuranić closely monitored the work of school gardens and journals *Napredak / The Progress* and *Školski vrt / The School garden* have published numerous articles on vegetable cultures. *Gospodarski list / Economic Newspaper*, as a bulletin of The Croatian-Slavonic Economic Society, which until 1892 leads Farkaš Vukotinović gives helpful suggestions for small farms. Very popular were the articles of Vilim Švelec, the vicar from Martinska Ves, the manual for planting the crops written by Mijat Stojanović, the school teacher who worked in Srijem and Senj, and the manual on viticulture by Stražimir, the vicar from Zelina. It is interesting that in the school gardens vines were not planted but students learned grafting fruit trees and grape. Obviously it was a precautionary measure and protection from the harmful effects of alcohol.

The agriculture and especially the gardening require great attention and constant work. Many school gardens were planed and created but were not maintained therefore Mažuranić brought a new regulation in 1878 which allowed teachers to keep the half of income garden brought if he maintains the garden with the students. This has given new impetus to school gardening and school supervisor and landowner

Janko Bedeković published instructions »*Kako da se urede školski vrtovi / How to organize the school gardens*,« suggesting first to draw a plan and then in consultation with experts to plant the cultures adapted to the climate. The positive effects were visible very soon which encouraged the vegetable and fruit growing and beekeeping in school gardens.

Although limited due to official state policy towards the periphery of the Monarchy, Croatia has still managed to raise and maintain a large number of school gardens. Until 1914 almost every school had its garden and those were pride of every school principle who became promoters of gardening. Although the fate of the school gardens was later very different and many have experienced the devastation and were turned into construction sites or pastures, though some school gardens have survived the entire twentieth century, gaining now in the 21st century new impetus and importance.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen X. / Broj 10
Zagreb - Samobor 2014.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: prof. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hožjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2014.

Adresa uredništva / Mailing addresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Na naslovnici / Cover:

Idrija prema Valvasorovoj Topografiji Kranjske iz 1679.

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA